

VAIZDUOTĖ ANAPUS ĮSIVAIZDUOJANČIOJO

Kristupas Sabolius

Vilniaus universiteto
Filosofijos fakulteto
Filosofijos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. (370 5) 266 76 17

Straipsnyje tyrinėjami vaizduotės ontologijos ir genezės klausimai. Dažnai vaizduotė tėra bendras vardiklis pavadinti įvairioms sąmonėje aptinkamoms galioms, kurios vienu vardu vadinamos tik todėl, kad pakliūva po ta pačia „nerealumo“ rubrika. Anot Sartre'o, vaizduotės sukurto vaizdo egzistencija yra iš esmės kito pobūdžio nei fizinio pasaulio objekto. Įsivaizduodamas „aš“ patiriu savo laisvę – laisvę nuo tikrovės. Bet kurią akimirką mano sąmonės lygmenyje gali atsirasti distancija realumo atžvilgiu. Tai galimybė atitolti nuo situacijos, reginti kitos situacijos galimybę, t. y. paneigti būtį nebūties perspektyvoje – nebūties, kuri savo ruožtu potencialiai gali tapti būtimi. Šiandien akivaizdu, kad tradicinės realybės ir vaizduotės perskyros nepakanka. Įsivaizdavimas kaip sąmonės procesas ir struktūra eina pirma visko, kad ir su kuo susidurčiau – su tikrove, menine fikcija ar virtualumu. Visi suvokiniai mano sąmonėje yra organizuojami per vaizduotės mechanizmą. Vaizduotė viršija savo pačios pagamintas fikcijas. Turbūt teigti, kad vaizduotė – tai gebėjimas, būty klaidinga. Aptikus jos savarankišką charakterį, vaizduotėje galima patirti mums nepaklūstančią svetimą galią.

Reikšminiai žodžiai: vaizduotė, vaizdas, realybė, laisvė, sąmonė.

Įvadas

Vaizduotės klausimas yra labai platus. Ši sąmonės sfera giminiuojasi su fikcijomis, su svajonėmis, chaotiškais kasdienybės vaizdiniais, su iliuzijomis, su haliucinacija, su sapnais ir begale kitų raiškos formų. Atidžiau pasižiūrėjus gali paaiškėti, kad tai, ką vadiname vaizduote, tėra bendras vardiklis pavadinti įvairioms sąmonėje aptinkamoms galioms, kurios vienu vardu vadinamos tik todėl, kad pakliūva po ta pačia „nerealumo“ rubrika. Vaizduotės problema – jos nepagaunamas charakteris, kuris leidžia ją aptarti tik per rezultatus, padarinius ar jos atliekamas funkcijas.

Įsivaizdavimo teoretikas Wolfgangas Iseris teigia, kad „nors vaizduotė neapibrėžiama nei per save pačią, nei subjektą arba kontekstą, kuriame veikia, ji vis dėlto turi būti ankstesnė ir už suaktyvinantį stimulą ir už atliekamas funkcijas, ir už daromą poveikį, nes visa tai priklauso nuo manomo esinio, kurį apibūdina“ (Iser 2002: 172). Ilgą laiką ne tik mokslui, bet ir visai metafizikai įsivaizdavimo procesas skendėjo miglose. Anksti priešus negalimybę suvokti jos esmę, vaizduotė buvo iš anksto diskredituota kaip nevisavertė podukra, kuri turi slėptis tikroviškų tikrovės vaikų šešėlyje. Tapusi tikra

šmėkla – patiriama, bet nelokalizuojama, egzistuojanti, bet nesubstanciška – vaizduotė šimtus metų net nebuvo rimtai tiriama.

Tačiau, kaip matyti iš pateiktos citatos, dvidešimtas amžius naujai suprato jos pirmąradį vaidmenį – įsivaizdavimas eina pirma visko. Ne tik pirma subjekto, kuris galbūt gali valdyti savo protą, bet tik ne nenusipėjamus sapnus ir spontaniškas vizijas; ir ne tik pirma konteksto, kuris dėl savo sąlyginumo ir konkretumo pretenduoja tapti vienintele faktine „objektyviaja apibrėžtimi“. Vaizduotė ankstesnė net už savo funkcijas, už savo raiškos būdus, už sferas, kuriose prisistato, už stimulus, kurie ją suaktyvina. Vaizduotė yra kažkas dramatiškai svetima, kažkas, su kuo susiduriama tik subjekto vidujybėje, bet kas nepaklūsta subjektui ir jam nepriklauso. Greičiau, atvirkščiai, chtoniška įsivaizdavimo pamėklė pati primeta subjektui savo valią. Tai radikalusis *alter*, kuriame plūduriuoja bet koks *ego*.

Įsivaizdavimas – laisvė nuo tikrovės?

Kokia yra vaizduotės ontologinė struktūra? Koks vaizduotės santykis su realybe? Koku pagrindu galime nubrėžti ribą tarp fiktyvumo ir tikrumo? Keliant šiuo esminius, įsivaizdavimo statusą apibrėžiančius klausimus, verta pradėti nuo Sartre'o fenomenologinių tyrinėjimų. Jau viename ankstyviausių savo darbų *L'imagination*, skirtų vaizduotės klausimui, šis įsivaizdavimo kritikas skelbia, kad šiuolaikinis mąstymas nėra dėmesingas vaizduotei – jos analizė vis dar įkalinta substancialumo gnaužtuose. Vartojamas kalbos aparatas skatina mus elgtis su vaizduote tarsi su „tam tikru daiktu“, tačiau iš akių išleidžiamas funkcinis vaizduotės pobūdis. Vaizduotės teikiamas vaizdas, anot tokios pozicijos, išlieka blyški ir nepatikima tikrovės objektų kopija – tarsi pats vaizdas būtų nebūdingas tikrovės objektams. Todėl skuba-

ma skelbti nuosprendį vaizduotės vaizdui – esą tai degradavusi tikrovė. Tokie tradicinės metafizikos vertinamai tampa galimi jau iš karto priėmus prielaidą, kad daiktai yra pranašesni už tikrovę. Taigi vaizdus matuojame pagal objektyvų tikrovės matą. Šitaip vaizdai tampa atvaizdais, antrarūšiais ontologiniais dariniais, prastesniais nei Platono olos šešėliai. Iš anksto pasmerkiama ir vargana atvaizdų lemtis – tai ontologinės šmėklos, kurios dega noru būti daiktais, bet egzistuoja tik kaip atvaizdai, t. y. nevisavertės kopijos. „Iš tiesų vaizdo egzistencija yra toks buvimo būdas, kurį sudėtinga suvokti. Tenka padėti daug proto pastangų, o ypač atsikratyti mažne neišveikiamo mūsų įpročio visus egzistavimo būdus konstituoti remiantis fiziniu egzistencijos tipu. Čia kaip niekur kitur toks apsirikimas yra labai gundantis – nes juk galų gale lapo atvaizdas ir realus lapas yra ne kas kita kaip vienas ir tas pats lapas, egzistuojantis dviem skirtingais egzistencijos būdais [...] Kadangi vaizdas yra objektas, darome išvadą, kad vaizdas egzistuoja kaip objektas. Tokiu būdu įsisteigia tai, ką vadinsime naiviaja vaizdo metafizika. Šioji metafizika pasižymi tuo, kad vaizdą paverčia daikto kopija, egzistuojančia kaip pats daiktas“ (Sartre 2004: 7).

Anot Sartre'o, tik fenomenologinė laikyvena, kuri telkia dėmesį ne į objektus, bet į sąmonės fenomenus, užtikrina galimybę jautriai apsieiti su vaizdais. Vaizdas apskritai nesisieja su daiktu tokiu pat santykiu kaip kopija su originalu. Jis tiesiog nėra daikto kopija. Vaizdo prigimtis nedaiktiška, nes vaizdas kyla iš sąmonės. Maža to, kadangi atvaizdas (ar vaizdas) nėra pažinimo objektas, procesas, kurio metu įvyksta jo genezė, nėra percepiciškas. Taigi vaizdas net nėra suvokinys. Absurdiška vaizdus vertinti teisingumo ir klaidingumo kategorijomis, nes vaizduotės funkcija neturi nieko bendra su reproduktivumu ar tikrovės pažinimu. Vaizdų gimtinė – vidujybė, o patys daiktai (kad ir iš

kokios teorinės perspektyvos į juos žvelgtume ir kaip juos pavadintume – savyje, savaime ar patys sau) priklauso išorybei. Vaizdams būdinga savita organizacija – kiek kitokia nei išorinio daiktų pasaulio. Todėl vaizdus galima aptarti tik siejant su tuo, ką fenomenologija vadina sąmonės intencionalumu.

Knygoje *L'Imaginaire. Psychologie phénoménologique de l'imagination* vaizduotės analitikas tęsia ta pačia kryptimi. Jo išvalgos klaidingu paskelbia manymą, kad įsivaizduoti – tai savyje reprezentuoti daiktą, kurio nėra. Kai įsivaizduoju, kuriu su tikrove konkuruojantį, autonomišką vaizdą. Vos tik imu svajoti apie savo draugą Petrą, mano sąmonė nesiekia atgaminti tikslių Petro faktiškumą – veikiau tą pačią akimirką manyje išnyra mano paties sukonstruotas Petro kentauras. „Įsivaizdavimo aktas [...] yra magiškas aktas. Tai burtai, kurie skirti tam, kad pasirodytų mąstomas objektas, geidžiamas dalykas ir tokiu būdu juos būtų galima pajungti sau. Tokiame akte esama kažko valdingo ir kažko infantilaus – atsisakymas įsąmoninti skiriančią atstumą ir sunkumus. Taip vaikas iš savo lovytės įsakymais ir maldomis veikia pasaulį. Šitiems įsakymams objektai paklūsta: jie pasirodo“ (Sartre 1948: 183).

Įsivaizdavimas – tai subjekto jėgos raiška, jo egoistinių ambicijų triumfas su puikybe persunkta pretenzija į visagališkumą. Todėl suvokimo ir įsivaizdavimo galių tikslai skiriasi iš esmės. Pirmuoju atveju tikrovę mėginu pažinti, ir šios gnoseologijos akto metu į sąmonę patenka kažkas nauja. Antruoju atveju mano sąmonė manyje jau buvusius klodus susintetina į rišlų vaizdą. Skirtingi ir abiejų šių procesų aktyvumo ir pasyvumo indeksai. Atlikdamas priešais mane nusidriekusio horizonto suvokimo aktą, aš atsiduriu pasaulio dispozicijoje (tai reiškia – pasaulis veikia mane), tačiau vaizduotės kuriamas vaizdas, Sartre'o akimis, atsiranda dėl sąmoningo transcendentalinio subjek-

to aktyvumo. Žingsnis po žingsnio sąmonės pavidalai kuriančios (tai reiškia maksimaliai aktyvios) valios tėkmėje įgauna apibrėžtą pavidalą. Neveltui vaizduotė Sartre'ui – tai burtų lazdelė įnoringo vaiko rankose. Iš to išeina, kad skirtis tarp perceptyvaus ir įsivaizduojančio režimo geriausiai išryškėja per du santykius su tikrove – realizuojantį veiksmažodį ir irealizuojantį aktą.

Nerealizuojantis ir nereprezentuojantis vaizduotės pobūdis tampa akivaizdus, kai tik susimąstome, kaip vaizdai susiformuoja mūsų sąmonėje. Vaizduotė nėra atidi aplinkybėms, į kurias paprastai būna įterpti tikrovės daiktai. Svajodamas apie mėgstamą šokolado plytelę, galiu nesunkiai atsiriboti nuo prekybos centro lentynų ir rūškanos pardavėjos veido išraiškos konteksto. Arba prisimindamas gatvėje sutiktos merginos pritrenkiamą eiseną neprivalau gilintis į pažliugusio sniego dengiamą šaligatvį, kuriuo ji žingsniavo. Vos pasinėręs į fantazijos žaismą, pamirštu realybės horizontą, kuriame paprastai būna daiktai. Taigi vaizdiniai gali puikiai gyventi pavienį ir autonomišką gyvenimą, kartais dominuoti ar net tapti įkyrūs, kitais atvejais – išblėsti ir prarasti savo vertę, atsidurti kasdienių minčių fone. Kad ir kaip ten būtų, vaizduotė išplėšia vaizdus iš realybės konteksto, šitaip paneigdamą jų būtiškąjį realumą. Vaizdai tampa arbitralūs – būtent dėl to mes juos skiriame nuo to, ką vadiname tikrovės objektais. Kaip sako Sartre'as, „įsivaizdavimas yra vienu ypu konstituojuojantis, irealizuojantis ir įniekinantis aktas“ (Sartre 1948: 267).

Štai kodėl įsivaizduodamas aš patiriu savo laisvę – laisvę nuo tikrovės. Bet kurią akimirką mano sąmonės lygmenyje gali atsirasti distancija realumo atžvilgiu. Ir tą pačią akimirką rizikuojau paskęsti dieviškoje puikybės suvokdamas, kad aš pats galiu perkurti tai, kas jau buvo sukurta. Išardamas „stop“ regėjimo ho-

rizontui, pasiekiu neįtikėtiną dalyką – paneigiu be pertrūkių prisistatančią objektų pasaulio totalybę – tai, kas atrodo iš prigimties nepaneigiama. Vadinasi, mano akiratis neapsiriboja tik šiuo pasauliu ir šia duotimi. Galiu ją performuoti savaip, galiu į ją įterpti tai, ko man trūksta ir kas man imponuoja, galiu ją susaisyti savo paslaptimis. Taigi neigiu ir steigių tą pačią akimirką, o šį mano veiksmą lydi sinchroniškas destrukcijos ir kreatyvizmo džiaugsmas.

Vaizduotės svyravimai yra paradoksalūs. Visavertiškam įsivaizdavimui užtikrinti privaliau maitintis tikrovės pažinimo vaisiais. Tačiau neįmanoma atlikti iredalizacijos judesio užsibuvus pasaulio tikrume. Geras fantazuotojas yra ne mažiau patyręs realistas nei nedvejojantis nihilistas. Nusisukdamas ir nieku paversdamas tikrovę, jis išsilaisvina savo sąmonės vaizdinių laisvės labui – tai būklė, kuria jam labiausiai patinka mėgautis. Tačiau, kad fantazijos šėlsmas nesiliautų, jis vis turi grįžti į pasaulį, atsakyti savo beribių galimybių konstravimo perspektyvos ir atsistoti konkrečių aplinkybių akivaizdoje, o paskui praturtėjęs grįžti prie laisvės, kurią teikia vaizdus formuojanti sąmonė.

Šitą svyravimą Sartre'as pavadina „laisvės sąmonės situacijoje“ – ir į ją atremia sąmonės ontologijos pamatus. „Jei nors akimirkai būtų įmanoma suvokti neįsivaizduojančią sąmonę, ją reikėtų suvokti kaip iki pašaknių įsiurbtą į tai, kas egzistuoja, be galimybės suvokti kitaip nei tai, kas egzistuoja. Tačiau kaip tik tokia ji ir negalėtų būti. Tai, kas egzistuoja, nespėja išnirti ir yra įveikiama pačiu savimi. Maža to – įveikiama *kažko labui*. Tad įsivaizdavimas yra „kažkas“ konkrečiu, ko labui yra įveikiama tai, kas egzistuoja [...] Konkreti vaizduotiškos sąmonės motyvacija pati presuponuoja vaizduotišką sąmonės struktūrą“ (Sartre 1948: 275–276). Egzistavimas yra esminė vertinga žmogaus sąmonės prerogatyva transcenduoti pasaulį, su kuriuo yra neišvengiamai susijusi, bei

šitaip įtvirtinti savo laisvę. Tai galimybė atitolinti nuo situacijos, reginti kitos situacijos galimybę, t. y. paneigti būtį nebūties perspektyvoje – nebūties, kuri savo ruožtu potencialiai gali tapti būtimi.

Radikalizavus šią sartrišką poziciją peršasi išvada, kad sąmonė nuolat ir be pertrūkių yra vaizduotiška. Net ir realūs tikrovės pasaulio daiktai prisistato kaip vaizdai, kaip intencionalūs objektai, kaip *cogitata*, kurie dėl amžino sąmonės svyruojančio perspektyvumo vos pasirodę visoje savo blaivaus tikroviškumo didybėje rizikuoja būti įveikti nerealybės labui. Galima dar pridurti: kadangi pati sąmonės struktūra yra vaizduotiška ir neįmanoma nustatyti įsivaizdavimo aktų pradžios ir pabaigos, visi suvokiami tikrovės daiktai iš karto jau yra iš dalies įsivaizduoti.

Nors ši radikalizacija tėra tik vienas ir iš pirmo žvilgsnio „natūralus“ žingsnis toliau, nei siūlo Sartre'as, šitokio akibrokšto vaizduotės filosofui būtų per daug. Jei perceptyvusis sąmonės modusas visuomet implikuoja įsivaizdavimo aktyvumą, skirtis tarp realizuojančio akto ir iredalizuojančio akto tampa efemeriška. Kaip tuomet atskirti tikrą patirtį nuo įsivaizduojamos? Kokiu pagrindu manyti, kad net ir savo kambario daiktus ar priešais mane stovintį draugą Petrą suvokiu ne taip, kaip noriu? Gal niekada nenustojau buvęs minėtu vaiku, kuris iš savo lovytės įsakymais ir maldomis valdo pasaulį? Ten, sąmonėje, kur klesti akimirkos ontologija, negali būti griežtų ribų. Čia neįmanoma įsivesti įsivaizdavimo koeficiento, kuris numatytų leistiną haliucinacijos dalį realių daiktų suvokimo aktuose. O būtent tokią reliatyvią optiką aptinkame pripažinę, jog vaizduotiškumas slypi pačioje sąmonės struktūroje. Netgi Sartre'o argumentas apie dekontekstualizuojančią įsivaizdavimo pobūdį susvyruoja, prisiminus sąmonei būdingą dėmesio paskirstymo ir sutelktumo dinamiką. Atlikus keletą

plačiai žinomų ir elementarių geštalo gimnastikos pratimų, tampa aišku, kad figūros ir fono vaidmuo atitenka pagal tai, kur tuo metu nustatytas suvokiančiojo percepcijos fokusas. Bet pats fokusavimas jau yra situacijos irealizacija. Žvelgdamas *vienur* ar *kitur*, aš jau įsivaizduoju.

Tiesa ta, kad įsivaizdavimas man teikia išsilaisvinimą. Bet ar įmanoma pasiekti išsilaisvinimą nuo įsivaizdavimo?

Tikrovės krizė, vaizduotės šėlsmas

Viename iš savo straipsnių apie filosofiją ir architektūrą, italų filosofas Gianni Vattimo, mėgindamas atlikti postmodernizmo situacijos diagnozę, o kartu gal ir pats žaisdamas šiokių tokių postmodernistinių žaidimų citatų autorystės veidrodžiais, dar sykį grįžta prie beveik chrestomatinės Hölderlino frazės, kuri galbūt nebūtų tokia žinoma, jei nebūtų tapusi svarbiu mąstymo impulsu Martinui Heideggeriui: *Doch dichterisch wohnet der Mensch* – „Žmogus jau gyvena poetiškai“. Žinia, šiose eilutėse vėlyvasis Heideggeris atranda tą esminę apibrėžtį, kuri nusako, kaip žmogus gyvena pasaulyje. Vėlesnė kritika leidosi į svarstymus, ar ši nuostata reiškia žmogaus buvimo „estetizavimą“, ar atvirkščiai – tai, kad ta poezija, kurią turi omenyje Hölderliną cituojantis Heideggeris, neišsitenka estetikos ribose. Vattimo akimis, gyvenant poetiškai, „aiškiai nukertamos ribos tarp tikrovės ir vaizduotės. Jei ir egzistuoja perėjimas iš modernybės į postmoderną, tai, regis, jo esmę sudaro tai, kad pašalinamos ribos tarp to, kas tikra, ir to, kas netikra, arba bent jau pašalinamos paties tikrumo ribos“ (Vattimo 1998: 74).

Šiandienos pasaulyje realumui iškyla problema – jis netenka atskaitos sistemos, t. y. galimybės patvirtinti save patį. Lingvistinėje plotmėje tikrovė patvirtinama teisinėmis kategorijomis – tokiomis kaip „faktas“, „liudininkas“,

„įrodymas“. Nors ir skamba formaliai, tačiau net ir kasdienybėje jos padeda priimti tikrumo evidenciją. Tačiau toks juridikcinis tikrumas, kuriuo paremtas ir teisės, ir socialinių konvencijų egzistavimas, yra statomas ant socialinių iliuzijų bendrumo pagrindo. Jei konkretaus „aš“ patirtis yra patvirtinama konkretaus „kito“ analogiškos patirties liudijimu (tarkime, jei du žmonės tolumoje mato neaiškią figūrą ir abu vienas kitam paliudija matą tą patį), jų pasitikėjimas tuo, ką mato, sustiprėja. Tikrumas veikia atsiremdamas į socialinius institutus – santykius su kitais. Kita vertus, tikrume esama ir pasitikėjimo akto – grynai personalios intencijos, įsitikinimo, pasitikėjimo ar net atsidavimo tam, kas priimama. Sąmonė pripažįsta, išleidžia, leidžiasi įtikinama. Šis pripažinimo aktas yra laikiškas ir trunka tol, kol neatsiranda kokių nors netikrumą liudijančių požymių.

Tokią naivaus apdujimo būseną žiauriai ir be skrupulų dekonstruoja Jeanas Baudrillard'as. Anot prancūzų sociologo ir filosofo, neegzistuoja jokie kriterijai, kaip atskirti tikrovę nuo to, kas nėra tikrovė. Dviejų polių sistema sugriuvo, todėl pasaulis yra užpančiotas simuliacijų tinklo, desperatiškai mėginant išsaugoti tikroviškumo principą: „Disneilendas egzistuoja tam, kad nuslėptų jog pati „realioji“ šalis, visa Amerika, yra Disneilendas (kaip ir kalėjimai egzistuoja tam, kad nuslėptų, jog visas sociumas savo banalia ir visa apimančia esamybe yra kalinimo institucija). Disneilendas pateikiamas kaip įsivaizduojamybė norint įtikinti, kad visa kita yra tikra, nors, tarkim, koks nors Los Andželas ir visa jį supanti Amerika jau nebėra realūs, o priklauso hipertikrovės ir simuliacijos sferai. Siekiama nebe klaidingai reprezentuoti tikrovę (tai buvo ideologijos paskirtis), o nuslėpti, kad tikrovė nebėra tikrovė, kitaip tariant, išgelbėti patį realybės principą“ (Baudrillard 2002: 20).

Tiek Vattimo diagnozė apie epochų kaitą

žyminti pašalintas tikrumo ribas, tiek Baudrillardo nuosprendis patvirtinti save patį simuliuojančiam pasauliui reiškia ne realumo išsiplėtimą, kai viskas pripažįstama kaip tikra, bet įsitraukimą į vaizduotės siūbavimus. Ir Vattimo, Heideggerio, Hölderlino poetiškai gyvenantis žmogus, ir Baudrillardo Disneilendo lankytojas yra haliucinuojantys lunatikai, kurių sąmonėje be perstojo šeiminkauja fantazija. Pirmasis tuo didžiuojasi, antrasis to nepripažįsta. Tačiau gali būti, kad tik refleksijos stygius yra esminis juos skiriantis bruožas. Visais kitais atžvilgiais jie yra tapatūs – tikrovę pametę ir jos ieškantys fantazuotojai.

Dar kartą prisiminkime Sartre'ą – vaizduotė veikia, kad ir kokio statuso tikrovės patenka į mano akiratį. Patirtį visuomet gaunu per vaizduotės filtrą. Kita vertus, kasdienis protas linksta sąmonės vaizdinius traktuoti taip pat kaip fizinio pasaulio daiktus. Tokiu būdu vaizduotės padariniai (sukurtos fikcijos) tapatinami su pačia vaizduotės veikla. Šiandien akivaizdu, kad tokia pozicija yra pernelyg paviršutiniška, o tradicinės realybės bei vaizduotės perskyros nepakanka. Įsivaizdavimas kaip sąmonės procesas ir struktūra eina pirma visko, su kuo tik susidurčiau – su tikrove, menine fikcija ar virtualumu. Visi suvokiniai mano sąmonėje yra organizuojami per vaizduotės mechanizmą. Wolfgangas Iseris, nagrinėdamas literatūrinės fikcijos problematiką, išskiria realumo, fiktyvumo, įsivaizdavimo triadą, kurios elementų sąveika leidžia funkcionuoti literatūriniam tekstui (Iser 2002: 16–17). Šioje triadoje svarbu aiškiai nubrėžti demarkacinę liniją tarp fikcijos ir įsivaizdavimo. Fikcija įprastai suvokiama kaip kažkas išgalvota, kaip tam tikras sufikcinimo veiklos rezultatas. Aiškiausiai fikcijos reikšmė atsiskleidžia jos realizacijose, konkrečiuose dariniuose – t. y. dailės, literatūros, teatro, kino kūriniuose, taip pat šiuolaikinėmis technologijomis sukonstruotuose dari-

niuose – kompiuteriniuose žaidimuose, interneto puslapiuose, o plačiau kalbant, ir TV produkcijoje, filmuose, reklamose ir t. t. Tačiau įsivaizdavimas, kuris iš esmės yra vaizduotės sinonimas – tačiau būtent toks terminas labiau paplitęs literatūrologijos ir filosofijos diskursuose (vok. *das Imaginäre*, angl. *the Imaginary*, it. *L'Imaginario*) – „pasireiškia ne kaip substancija, o kaip funkcija, ankstesnė už tai, kas yra, nors pasirodanti tik tame, kas yra“ (Iser 2002: 156). Taigi įsivaizdavimas, arba vaizduotė, yra procesas, į kurio valingą veikimą panardintas visas sąmonės procesas. Vaizduotė veikia be perstojo, pristatydamas tiek tikrovės, tiek fikcijos pasaulį. Virtuali tikrovė tampa tikra vaizduotės dėka, kuri šiuo atveju veikia kaip kompensacinis mechanizmas, užpildantis tikrumo stygiaus vietas. Tai, kas mums neatrodo pakankamai tikra, yra papildoma vaizduotės, „įsivaizdavimo, kad tai tikra“. Kita vertus, vaizduotė cirkuliuoja tiek virtualios, tiek realios tikrovės atžvilgiu, padėdama pastarajai iki galo išsipildyti suvokėjo sąmonėje.

Beje, šis pirmapradis vaidmuo, kurį priskyrė suvokimo aktuose tarpininkaujančiam įsivaizdavimui, išplaukia ir iš žodžio „vaizduotė“ kilmės. Lotyniškoje tradicijoje nusistovėjęs *imaginatio* terminas atitinkamomis variacijomis įaugo ir įsigyveno daugelyje senosios Europos kalbų. *Imaginatio*, be abejo, kilęs iš *imago*, kuris reiškė atvaizdą, kopiją, panašumą. Šiame žodyje skambėjo amatininkiškas / meniškas tikrovės atgaminimo / pagaminimo motyvas – ne veltui Vergilijus ir Ciceronas dažnai ir drąsiai vartoja terminą kalbėdami apie statulas ar antspaudus, kartais suteikdami ir techniškesnę ar psichologiškesnę prasmę – galvoje kilusio atvaizdo, minties ar net idėjos. Gana tikslus yra ir šio žodžio vertimas į lietuvių kalbą – „vaizduotė“ arba „įsivaizdavimas“ tiksliai perteikia „įvaizdinimo“ semantiką.

Tačiau senovės Graikijoje vaizduotė galėjo būti suprasta įvairiau. Lotyniškasis *imago* atitinka graikiškąjį *eikon* – terminą, reiškiantį atvaizdą, kopiją. Taigi etimologiškai vaizduotė kaip *imaginatio* atitinka graikiškąjį *eikasia*, kuris savo ruožtu kyla iš *eikō* („būti panašiam“). Graikai turėjo dar ir kitą žodį vaizduotei pavadinti – *phantasia*. Pirmoji šio žodžio reikšmė siejama su veiksmažodžiu *fantazomai* arba *fainomai*, t. y. žodžiu, kuris reiškia „pasirodymą“ (pastarojo žodžio išvestinė forma yra žodis *fainomenos*). Fantazija – tai, kas pasirodo, prisistato sąmonei – nesvarbu, ar tiesiogiai, ar iš atminties, ar tikru, ar iliuzišku pavidalu. Šia prasme fantazija yra fenomeno sinonimas. Kitos reikšmės – „išvaizda“, „vaizduotė“, „vaizduotės geba“ yra antrinės ir vėlyvesnės, nors ir artimesnės kasdienei vaizduotės sampratai, kuri sieja įsivaizdavimą su to, kas netikra, steigtimi. LSJ žodynas pateikia būtent tokią čia išvardytą seką. Paradoksalu, bet mūsų supratime vyrauja veikiau paskutinės dvi reikšmės, nors net tų pačių graikų autorių skirtinguose tekstuose (tarkime, Aristotelio EN, 1114a 32) fantazija galėjo įgyti tiek fenomeno (kaip pasirodymo), tiek vaizduotės kaip „sugebėjimo įsivaizduoti“ prasmę (MA 702a 19).

Vaizduotė kaip tai, kas svetima

Tačiau vis dėlto atėjo laikas pateikti esminį klausimą. Ar vaizduotė yra mano gebėjimas, mano aktyvumo išraiška, kaip teigia Sartre'as? O galbūt įsivaizduodamas galiu savyje patirti svetimą galią? Jau nuo Kanto laikų suvokimą galima supaprastintai pavaizduoti kaip lenktą hiperbolės vektorių – tarsi *ego* pats parsineša pasaulį į save ir imasi jį transformuoti pasitelkdamas kūrybines galias. Taigi mano aktyvumas svarbesnis nei svetimumo aktyvumo patyrimas. Nuo Aristotelio laikų teigiame, kad vaizduotė yra tam tikras žmogaus gebėjimas, įgimta galia.

Sakome, kad vaizduotę galima lavinti, ji gali būti laki vienu atžvilgiu, mažiau laki kitų, tarsi mes turėtume vaizduotę, ji mums priklausytų.

Jei tikrovę suvoksime kaip begalinį ir tolydų koreliuojančių fenomenų lauką, tai fantazijos misija geriausiai išryškėja per mums svetimumo aktyvumo patyrimą. Būtent tai teigia Husserlis, tyrinėdamas vaizduotės raiškos pobūdį: „Fantazijos ypatybė yra jos arbitralumas. Dėl to paprastai ji savavalė“ (Husserl 1980: 535). Egzistuoja nesuskaičiuojama daugybė vaizdinių pasirodymo modusų, kuriuos priskiriame fantazijos sferai, tačiau net ir kasdienis protas nesisavina šių vaizdinių kūrėjo autorystės. Sapnai, haliucinacijos, fantazuojami baimės objektai, netikėtai iš atminties iškilę vaizdai yra tik keletas atvejų, kai vaizduotė įsiveržia, persmelkia ir užvaldo be išankstinio perspėjimo. Maža to – atrodo, jog vaizduotė savavališkai elgiasi nuolat. Tačiau ką reiškia savavališka? Vykdanti kitą nei mano valią. Problemiška teigti, jog kai įsivaizduojame, esame aktyvūs mes patys. Juk įsivaizduojami dalykai mirga ūmai ir netikėtai, triukšmingai ar net polifoniškai, o mūsų sąmonė veikiau atlieka vaidmenį tvarkdario, kuris vaizduotės chaosui suteikia logoso pavidalą.

Vaizduotės, kuri nepriklauso man, pastebėjimas yra akimirka pirmesnis nei psichoanalizės žingsnis, kuri teigia sąmonę – latentinę galingesnę tikrovę, kuri, tiesa, tiesiogiai patirtyje nepasirodo – turime reikalą tik su jos pasiuntiniais, t. y. simboliais, sapnais, mitologemomis, ji veikia išstumto noro ar komplekso būdu. Tačiau vaizduotės ontologija yra išskirtinai performatyvi ir tuo pat metu nepasirodanti kitaip nei aktas, galios veiksmas, veikiančios jėgos išgyvenimas, kuris nesusitapatina su be perstojo vaizduotės gaminamais produktais (t. y. vaizdiniais, baimėmis, sapnais etc.). Vaizduotę mes patiriame, ko negalima pasakyti apie sąmonę.

Štai pavyzdys, ne kartą nutikęs daugeliui iš mūsų. Pagal etiketą įprasta, kad kai valgome, nepasakojame nepadorių, nešvankių ar bjaurių istorijų. Manoma, kad tai gali sukelti atgrasias asociacijas, o papasakota istorija pasirodys tokia aktuali, kad valgantiems gali dingti apetitas. Ši asociacija kombinuoja bet kokius darinius (juk nesvarbu, kokia istorija pasakojama, svarbu, kad ji būtų pakankamai nemaloni), atskleidžia nesuvaldomą vaizduotės „charakterį“, kuris nepriklauso nuo mūsų valios. Gali nutikti, kad imsime įsivaizduoti tai, kas mums nemalonu, net to ir nenorėdami. Specialiai pasitelkiau pavyzdį iš kasdienybės srities. Jei kalbėsime apie meno sritį, pavyzdžių bus dar daugiau. Galima prisiminti tik vieną, akivaizdų dėl savo kurioziško komiško. Turiu galvoje konfliktą, kuris kilo dėl skulptūrų, stovinčių ant Žaliojo tilto Vilniuje, kai susikirtę jų autorius Bronius Vyšniauskas ir Lietuvos gėjų lyga. Šios skulptūros nuotrauką gėjai neseniai panaudojo savo leidinio apie homoseksualių darbuotojų teises viršeliui. Skulptūra vaizduoja du darbininkus su pneumatiniu plaktuku bei mūrinių įrankiais. Autoriaus įsivaizdavimu, santykių tarp dviejų figūrų nesama jokios homoerotikos, jie tesimbolizuoja paprastą „darbo liaudį“. Tačiau gėjų lygos atstovai reiškė gilų įsitikimą, kad pavaizduoti asmenys yra būtent gėjai. Nepamirškime – kalbama apie dvi bronzines skulptūras, kurios net nepretenduoja atvaizduoti realiai egzistavusių žmonių. Bandoma išsiaiškinti, kokios seksualinės orientacijos yra du metalo luitai. Štai kokia galima vaizduotės jėga – iš pradžių jos dėka steigiamos fikcijos, gaminami objektai, kuriuose įdaiktinami sąmonę valdantys vaizdiniai. Tačiau vaizduotė nė akimirkai nenustoja veikti, jos asociatyvios ir kombinatorinės galios ištekliai yra begaliniai. Pagaminta fikcijų tikrovė siūlosi būti performuojama, nes ją ir toliau valdo įsivaizdavimo procesai. Vaizduotė nuolatos skverbia-

si į ten, kur mes nenorime. Todėl ji yra mažų mažiausia dvilypė. Tiesa ta, kad vaizduotė įgalina kūrybingumą, tačiau kita vertus – tai kanikinanti jėga, kuri niekada neapleidžia.

Jei mums priklausau koks nors dalykas, jėga ar gebėjimas, jis turėtų paklusti mūsų valiai. Jei vaizduotė mums priklausau, turėtume įgyti galimybę ją pažaboti. Sekdami Sartre'o tyrimu, jau matėme, kad neįsivaizduojančios sąmonės suvokimas – kaip iki pašaknių įsiurbtos į tai, kas egzistuoja, be galimybės suvokti kitaip nei tai, kas egzistuoja, – negalimas. Literatūrinio eksperimento būdu įsivaizdavimo suspendavimo galimybę aprašė ir Samuelis Beckettas. Jo monologe „Vaizduotė mirusią įsivaizduok“ („Imagination dead imagine“) ieškoma vaizduotės ribų. Šį Becketto tekstą komentuojantis W. Iseris sako: „Įsivaizduoti, kad vaizduotė mirė, reiškia įsivaizdavimo veiksmą nukreipti į ištakas. Veiksmas tampa veiksmu per intencionalumo impulsą – šio sąmonės elemento esama ir Becketto liepime. Bet dabar įsivaizdavimo veiksmas gali apimti savo pagrindą panaikinimą. Sąmonės komponentas tegali nurodyti kryptį, ir jo įtaka bus apkarpyta, nes įsivaizduoti – reiškia pašalinti įsivaizdavimo veiksmą. Sąmonę reikia neutralizuoti, nes kitaip įsivaizdavimu – kaip sustabarėjimu arba kaip užtvindymu – bus vėl manipuluojama kuriam nors tikslui“ (Iser 2002: 217). Taigi Becketto užduotis – aptikti sąmonės trūkio tašką arba, jei priimsime fenomenologinę nuostatą, kad sąmonė egzistuoja kaip nuolatinis ir laikiškas procesas, – padaryti sąmonėje pauzę. Monologe aprašomas vizualių pavidalų nykimas – rašančiojo sąmonėje miršta „salos, vandenys, žydrynė, žaluma“, ekranas išvalomas nuo vaizdų. Atsiranda kiti vaizdai – porėlė išsitiesusi rotundos pavidalo erdvėje, kuri galiausiai paskęsta baltume. Ir nors pastanga poetiškai įtaigi ir žavi, galutinis rezultatas, kurį pasiekia Beckettas, – „white speck lost in whiteness“, t. y. „baltas šapelis pasiklydęs baltumo-

je“, atrodo veikiau kaip nuoroda į funkcijos dinamikos apribojimą, bet ne kaip realiu pavidalu išskleista pati vaizduotės mirtis. Turbūt reali vaizduotės mirtis yra išivaizduojančiojo savižudybė.

Vaizduotė viršija savo pačios pagamintas fikcijas, jos performatyvi ontologija sietina ne su objektų pasauliu, bet greičiau su laiku ir tąsa. Ji nepriklauso nei kūrėjui, nei meno kūrinio priėmėjui, bet yra pati savaime. Turbūt teigti, kad vaizduotė – tai gebėjimas, būtų klaidinga. Ji – ne mums paklūstanti galia. Greičiau atvirkščiai, mes esame vaizduotės nelaisvėje – esame jos kaliniai, nes sustabdyti ją tegalime patys susinaikindami.

Suvokiame ją kaip savo vidujybę, tačiau šis suvokimas atsiranda dėl kompromiso. Jos savivalė ir svetimumas liudija, kad ji – anapus mūsų. Mažato, ji nepaiso ribų ir dekonstruoja esamas tapatybes – tai kurianti ir griauanti energija. Ji dialektiška ir sociali, bet jei ima vyrauti ir skleisti be atoveiksmio, tampa radikaliai asociali (psichikos ligos atvejis). Vaizduotė leidžia išivaizduoti savo ribų įveiką – ji nuolatos atsineša kažką iš užribio. Todėl toks iracionalus ir nepailstantis vaizduotės pobūdis iškelia galimybę ją sieti su Apvaizda.

Arba išivaizduoti, kad vaizduotė yra vienintelė absoliučios transcendencijos galimybė, kuri slepiasi mumyse pačiuose.

LITERATŪRA

Baudrillard, Jean (2002). *Simuliakrai ir simuliacija*. Vilnius: Baltos lankos.

Edmund, Husserl (1980). Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung, in *Gesamelte Werke*, XXIII. The Hague.

Iser, Wolfgang (2002). *Fiktyvumas ir išivaizdavimas*. Vilnius: Aidai.

Sartre, Jean-Paul (2002). *L'immaginazione. Idee per una nuova teoria delle emozioni*. Milano: Bompiani.

Sartre, Jean-Paul (1948). *Immagine e coscienza. Psicologia fenomenologica dell'immaginazione*. Einaudi.

Vattimo, Gianni (1998). „The end of Modernity, the End of the Project?“, in *Architecture and Philosophy, issue of Architectural Design*. December, p. 74–77.

IMAGINATION BEYOND IMAGINING SUBJECT

Kristupas Sabolius

Summary

The article deals with the questions of the ontology and genesis of imagination. It may happen that imagination is just a common name given to the different powers that could be found in the consciousness for the sake of convenience to distinguish their unreal character. The starting point of the article is Sartre's phenomenological investigations which reveal the non-homogeneous character of two modes of existence – the one of the physical object and the other of image you face in consciousness. It is imagination than can lead us towards the libe-

ration from reality. It is also clear that traditional distinction between imagination and reality is not enough. Imagination as a process of consciousness prevails all the objects, real, fictional and even virtual. All the perceptions are merged into the imagination. Finally, it is barely possible to claim that imagination is a faculty. Its autonomous character allows us to experience an alien power inside ourselves.

Keyword: imagination, image, freedom, liberty, consciousness.